

I.В. ТЕРОН**Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України****СУТНІСТЬ ТА ВЛАСТИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В
КОНТЕКСТІ ВІДТВОРЕННЯ РОБОЧОЇ СИЛИ (МЕТОДОЛОГІЧНІ
АСПЕКТИ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРОГРАМИ)**

Актуальність дослідження соціального капіталу пов'язана з необхідністю розробки питань відтворення робочої сили, забезпечення її реальної, а не формальної конкурентоспроможності, відповідної моделі інноваційного розвитку економіки. В умовах подолання наслідків економічної кризи слід активізувати фактори, які мають позитивний динамічний вплив на всі сфери формування, відшкодування та розвитку людських ресурсів, ключових у забезпеченні побудови постіндустріального суспільства.

Для практичних досліджень важливо відзначити, що сьогодні існує багатий дослідницький матеріал, який дає змогу простежити появу та розвиток категорії соціального капіталу. Значний внесок у розвиток економічної теорії соціального капіталу зробили Дж. Коулмен, П. Бурд'є, Р. Патнем, Ф. Фукуяма, К. Чарльз і П. Клайн та ін. [1; 2; 3; 4; 5]. Не лише соціологи, але й економісти вивчали вплив соціальних факторів на поведінку економічних агентів. Зокрема, основи економічного підходу до соціальних чинників були закладені І. Бентамом, Н. Сениором, А. Маршаллом та іншими економістами. Однак, як свідчить світовий досвід наукових економічних досліджень та практики економічного регулювання, концепція соціального капіталу, пріоритетна для багатьох напрямів соціально-економічного розвитку, ще не стала визнаним інструментом наукової та управлінської практики в механізмі реалізації соціальної політики України. Насамперед це стосується багатоаспектної, мультикомпонентної сфери відтворення робочої сили та її невід'ємної складової – ринку праці. Можна сміливо зазначити, що, згадуючи важливість вирішення питань зайнятості в контексті аналізу соціального капіталу, дослідники, як свідчить наявна економічна література з цієї тематики, навіть побічно не адаптують досить обмежену (за винятком визначення) понятійну базу соціального капіталу до потреб ринку праці та відтворення робочої сили.

Відтак метою цієї статті є заповнення прогалин у цій сфері, зокрема, поглиблення та розширення освоєння категоріального апарату, конструювання дослідницької традиції в сфері соціального капіталу на ринку праці та спроба поєднати вирішення цих завдань із питаннями відтворення робочої сили. В результаті виконання поставлених у статті завдань нами отримано наступні наукові результати.

Хоча історія наукового дослідження категорії *соціальний капітал* є досить тривалою, проте універсального підходу до її визначення не існує, що

пояснюється складністю та динамічністю цього капіталу. Ми покладаємо в основу своїх пошукувань підходи К. Маркса (що трактував капітал як визначені суспільні відносини, як процес [6]), Дж. С. Міля (відносив до капіталу все, що необхідно для утримання та застосування праці людей з метою використання її у виробництві [7]), а також І. Фішера (назвав капіталом будь-яке благо, що приносить дохід своєму власнику незалежно від сфери застосування [8]) і Д. Рікардо та Т. Мальтуса (називали капіталом частину багатства або запасу країни, які утримуються або застосовуються з метою одержання прибутку при виробництві та розподілі багатства [9, 10]). Грунтуючись на цих поглядах, ми дійшли висновку, що сутність соціального капіталу можна визначити як потік (процесний підхід до вивчення соціального капіталу) і потенціал ресурсів, сформований інвестиціями соціально-економічної природи (структурно-кількісний підхід), мобілізованих або потенційних, які накопичуються в одиничного актора як представника когорти економічно активного населення (реального та потенційного у перспективі) чи у групи цього ж населення завдяки наявності стійкої мережі інституціоналізованих зв'язків або відносин взаємного визнання і продуктивне використання яких (тобто потоку і запасу ресурсів) приносить віддачу (в межах продуктивного формування, розподілу, перерозподілу та використання робочої сили на ринку праці). Слід також зазначити, що сутність соціального капіталу як процесу та запасу ресурсів певною мірою розглядалась у роботах Дж. Коулмена та П. Бурдьє.

Виходячи з цього, метою розвитку соціального капіталу є створення додаткового джерела ресурсів, доступних для всіх членів суспільства. Іншими словами, в контексті відтворення робочої сили йдеться про створення додаткового джерела міжвідносінних деперсоніфікованих ресурсів як важливого регулятора функціонування ринку праці. Тому розвиненість і оптимальне структурування соціального капіталу дають змогу консолідувати загальні й індивідуальні цілі та наблизитися до соціального оптимуму, коли досягнення економічними акторами індивідуальних цілей на ринку праці (престижна зайнятість; справедлива винагорода за працю, яка відповідає соціальним стандартам і відбиває реальний внесок працівника; хороші умови праці; можливість для максимального розвитку і застосування індивідуальних здібностей людей; соціальна інтеграція в робітничих колективах та інші складові якості трудового життя) приводить до досягнення суспільних цілей (економічне піднесення та зростання добробуту населення до соціальних стандартів високорозвинених країн через забезпечення продуктивної зайнятості на постіндустріальних засадах), і навпаки, тобто формується суспільство розвиненого соціального партнерства та позитивної соціальної рівноваги. Щодо безпосередньої цінності соціального капіталу, який полегшує соціальні взаємодії та знижує трансакційні витрати економічних акторів на ринку праці, то він визначається співвідношенням необхідних для його одержання витрат і переваг, котрі дає володіння цим ресурсом (принаймні у рамках теорії раціонального вибору). Такими коштами, необхідними для успішних соціальних трансакцій, у результаті яких актори отримують бажані ресурси, можуть бути витрати часу, грошей, фізичних, розумових і емоційних зусиль на

пошуки хорошого робочого місця, підвищення заробітної плати, одержання преференцій у сфері зайнятості тощо.

Сутність соціального капіталу розкривається також через взаємопов'язані його складові. Зокрема, у контексті *процесного підходу* до вивчення соціального капіталу нами виділено горизонтальну взаємодію індивідів, основу на соціальних мережах та загальних зв'язках і довірі, сила впливу яких на функціонування ринку праці нині зростає, а також вертикальну взаємодію, що охоплює ієрархічні відносини в сфері зайнятості організацій різних форм та видів економічної активності. Зазначена специфічна взаємодія виникає при повторюваній персоніфікованій взаємодії між економічними суб'єктами й супроводжуються нагромадженням двосторонніх очікувань і зобов'язань. Останні сприяють зростанню довіри, знижують транзакційні витрати, підвищують ефективність використання активів, приносять дохід. У контексті застосування *структурно-кількісного підходу* слід виокремити, по-перше, інститути, відносини й норми, які детермінують якість і частоту соціальних взаємодій у суспільстві з приводу відтворення робочої сили (слід зазначити, що соціальний капітал, не являючись синонімом інфраструктури сфери або ж інституційних засад ринку праці, є своєрідним поживним середовищем, котрий упереджує чи мінімізує дестабілізуючі впливи зовнішніх та внутрішніх збурюючих чинників на всі складові сфер формування й використання робочої сили, скорочуючи дисбаланси, утримуючи пропорції їх функціонування та розвитку цих сфер у соціально й економічно прийнятних межах); а, по-друге, набір елементів соціальної структури, які є базовими аргументами для продукування й/або реалізації функцій зайнятості та які сприяють взаємодії і співробітництву членів співтовариства до їхньої взаємної вигоди.

Ґрунтуючись на політико-економічних засадах сутності *капіталу*, вихідної щодо категорії соціального капіталу, ми виділяємо такі конституційовані, невіддільні та генеральні властивості останнього:

- *перша* полягає в тому, що соціальний капітал виступає як *обмежений господарський ресурс*. Це означає, що доступ до певних ресурсів соціальної мережі підвищує конкурентоспроможність окремих акторів на ринку праці, тобто їх шанси на кращі умови реалізації та відтворення своєї робочої сили, і, згідно з оптимумом Парето, скорочуючи аналогічні шанси інших акторів на ринку праці, які не є членами певної привілейованої за окремими аспектами сфери зайнятості, соціальної мережі;

- *друга* пов'язана із здатністю соціального капіталу до *нагромадження* – цей ресурс не лише зберігається, але й поповнюється. Тому інвестування одного з агентів мультиплікативно збільшує наявний капітал соціальної мережі, а окремі форми соціального капіталу мають здатність передавати вигоди від їхнього використання тим, хто інвестує в них. Отже, раціональні актори будуть підтримувати інвестування в такий тип соціального капіталу;

- *третья* розкривається через володіння соціальним капіталом як господарським ресурсом певною *ліквідністю*, тобто спроможністю безпосередньо або незалежно від своїх предметних форм перетворюватися в грошову форму. Така ліквідність забезпечується наявністю *вартості*, під якою

розуміємо кількісно певну здатність до обміну на інші ресурси;

- *четверта* — це здатність соціального капіталу як *динамічного ресурсу до конвертації – постійної зміни власних форм*. Цей капітал включений у процес кругообігу вартості робочої сили, в якому грошова форма її відтворення задає одночасно початкову й кінцеву точки руху. Більше того, він відтворюється саме завдяки зміні своїх форм, їхньому взаємному перетворенню;

- *п'ята властивість* полягає в тому, що соціальний капітал є ресурсом, який у процесі відтворення робочої сили *здатний створювати нову, додаткову вартість*. У контексті піднятої проблематики йдеться вже не про екстенсивно-кількісне нагромадження ресурсу, а про вартісне збільшення, що виникає в результаті конвертації форм капіталу. І продуктивність використання робочої сили як головний фактор зростання національного багатства залежить від інтенсивності її розширеного відтворення, відповідності структури новоствореної вартості робочої сили обраній моделі побудови інноваційної економіки, вимогам підвищення конкурентоспроможності національного господарства тощо.

Відсутність навіть загальних пропозицій щодо принципів застосування понять соціального капіталу в дослідженні процесів відтворення робочої сили спричинена, в свою чергу, по-перше, тим, що не існує загальноприйнятого конвенціонального визначення соціального капіталу; по-друге, нерозробленістю ключових підходів до дослідження відтворення робочої сили крізь призму функціонування соціальних мереж та реалізації соціального капіталу. Чітко окреслена система принципів застосування понять соціального капіталу в дослідженні процесів відтворення робочої сили має бути прийнятною для обґрунтування всіх складових механізму реалізації політики розвитку людських ресурсів, тобто для планування і прогнозування, організації, моніторингу, контролю тощо. З урахуванням викладених вище існуючих проблем економічної науки, невідкладності модернізації практики регулювання ринку праці в умовах його сучасної дестабілізації, а також сформульованих понять соціального капіталу, пропонуємо таку сукупність принципів застосування понять соціального капіталу.

Принцип системності щодо оцінки впливу соціального капіталу на відтворення робочої сили означає дослідження всієї сукупності складних взаємозв'язків. Застерігаючи від застосування звуженого, поверхового аналізу впливу соціального капіталу на ринок праці, спрямованого майже виключно на оцінку впливу соціального капіталу на процес працевлаштування, він зорієнтований на розширене, багатоаспектне, мультиатрибутивне вивчення розвиненості й оптимального структурування соціального капіталу в контексті нагальності консолідації загальнонаціональних завдань зайнятості та індивідуальних цілей економічних акторів ринку праці. Стосовно ринку праці цей принцип передбачає, з одного боку, системне обґрунтування регулюючих інструментів з урахуванням всього комплексу політичних, соціальних, екологічних, економічних, суто територіальних факторів і завдань, а з іншого – забезпечення умов для комплексного розвитку ринку праці країни та її регіонів

як самовідтворюючих цілісних соціально-економічних систем. До того ж усі чинники, що характеризують вплив соціального капіталу на відтворення робочої сили, є взаємозалежними. Їх розмежування можливе для аналітичних цілей, але в процесі впровадження конкретних заходів спостерігається здебільший інтегральний результат взаємодії всіх чинників. У випадку неузгодженості окремих з них може відбутися загострення існуючих суперечностей, зростання напруги на регіональних ринках праці тощо.

Принцип комплексності реалізується за умови, що дослідження впливу соціального капіталу на розвиток ринку праці містить максимально повну інформацію про стан об'єкта дослідження. Дослідження з позицій системності передбачає аналіз сукупності показників соціального капіталу, найважливішими з яких є такі, що характеризують структурно-економічні та соціальні процеси, і має відображати прямі й зворотні зв'язки між показниками соціального капіталу та індикаторами зайнятості населення. Принцип комплексності формує координати розробки організаційно-економічних механізмів у межах обраних моделей відтворення робочої сили, які акумулюють встановлення та підтримку мереж позитивних взаємовідносин, спроможних стабілізувати ринок праці та запобігти виникненню ознак соціальної напруги, розширювати можливості працевлаштування, створювати додаткові умови соціального страхування.

Принцип соціальної адаптивності соціального капіталу до поточних та найбільш нагальних потреб ринку праці передбачає оцінку ступеня розвиненості потоків та запасів цього капіталу в мережах ринку праці, реалізації соціальних настанов і орієнтирів в практиці функціонування сфери зайнятості, а також власне у методах їх регулювання. Це вимагає оцінки характеру перебігу процесів в існуючих соціальних мережах на ринку праці з двох найбільш доцільних в умовах подолання наслідків фінансово-економічної кризи позицій – потреб населення, зайнятого у сфері офіційної економіки чи безробітного, та необхідності забезпечення відновлення темпів соціально-економічного розвитку країни, постіндустріальної модернізації економіки, соціалізації усіх сфер соціально-трудова відносин.

Принцип оптимальності й ефективності виходить з урахування обмеженості ресурсів соціального капіталу. З такої обмеженості ресурсів виникає проблема вибору, оскільки лише ефективне використання обмежених ресурсів, у тому числі капіталу, є шляхом до рішення проблеми задоволення потреб. Звідси виникає необхідність аналізу соціального капіталу з погляду його віддачі для відтворення робочої сили в масштабах національної економіки. Конкретно-прикладний аспект застосування цього принципу стосується обґрунтування організаційно-економічних механізмів у межах обраних моделей відтворення робочої сили, які повинні містити у своєму складі систему інструментів державного стимулювання розвитку в координатах ринку праці центрів нагромадження позитивного соціального капіталу й придушення центрів нагромадження негативного соціального капіталу. Це дасть змогу регулювати ринки праці з найменшими сукупними затратами спільних ресурсів суспільної праці або при певних фіксованих затратах у найкоротші строки.

Виконання принципу оптимальності й ефективності передбачає побудову, дослідження, оцінку і вибір за певними критеріями альтернатив досягнення цілей продуктивного використання та розвитку робочої сили або різних варіантів досягнення головних соціально-економічних цілей розвитку суспільства на певному етапі з урахуванням ресурсних обмежень (насамперед ідеться про бюджетні обмеження).

Принцип соціальної орієнтованості особливого значення набуває для реалій українського ринку праці, оскільки за низкою параметрів негативний вплив соціального капіталу на відтворення робочої сили перевершує його позитивні результати, і тому кумулятивний ефект на національному рівні проявляється у посиленні соціальної напруги, дезорієнтації пошуків та уявлень населення на ринку праці та поглиблює диспропорції і параметри негативної сегментації останнього. Цей принцип визначає спрямованість на досягнення добробуту і розвиток населення, стимулювання його соціальної активності та прагнення соціального прогресу. Реалізація цього принципу вимагає оцінки впливу вектора і кількісних параметрів усіх завдань, заходів і механізмів політики зайнятості на рівень та якість життя населення як у поточному, так і довгостроковому періоді на основі не лише критерію Парето, а й Калдора-Хікса.

Необхідність застосування *принципу регіональної адаптивності* в дослідженні впливу соціального капіталу на відтворення робочої сили зумовлений територіальною нерівномірністю його розміщення, різними темпами розвитку, особливостями територіальної структури та ринків праці. Неоднакові умови відтворення суспільного продукту, різні можливості розвитку ринків праці, відмінності якісних характеристик трудового потенціалу тощо впливають на формування територіальної структури попиту та пропозиції робочої сили. Тому цей принцип вимагає розробки програми дій урядових організацій з метою створення мереж партнерських відносин з підтримуваними громадянським суспільством неурядовими організаціями, використання їх як агентів розвитку для згладжування соціальної нерівності, різних можливостей міського й сільського населення щодо відтворення робочої сили, подолання географічної ізоляції в доступі до соціального капіталу та скорочення на цій основі диспропорцій сегментації і місткості окремих сегментів ринку праці, невідповідних постіндустріальним соціально орієнтованим імперативам відтворення робочої сили.

Принцип економічної ефективності передбачає визначення широкого спектру дій, спрямованих на стимулювання розвитку в суспільстві бізнес-зв'язків, побудованих на довірі, що сприяють зниженню бюрократизму, транзакційних, інформаційних витрат, витрат на рекламу, які зміцнюють надійність бізнес-зв'язків та соціального середовища реалізації підприємницької активності населення та підвищують соціально-економічну стійкість та конкурентоспроможність країни в мережі світогосподарських зв'язків.

Подальші наукові дослідження щодо розвитку методологічних засад вивчення соціального капіталу, на нашу думку, насамперед мають

зосереджуватися на специфічних ознаках соціального капіталу, а також обґрунтуванні методичної схеми оцінки наявного соціального капіталу в контексті забезпечення відновлення позитивної економічної динаміки ринку праці.

Література

1. Coleman J.S. *Social Capital in the Creation of Human Capital* // *American Journal of Sociology*. – 1988. – Vol. 94. – P. 95–120.
2. Bourdieu, P. *The forms of capital* // *Handbook of theory and research for sociology of Education*. Ed. by J. Richardson. – New York: Greenwood Press, 1986. – P. 21.
3. Fukuyama F. *Social Capital and Civil Society* / *The Institute of Public Policy, George Mason University*, October, 1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>
4. Putnam R. *The Prosperous Community: Social Capital and Public Life* // *American Prospect*. – 1993. – Vol. 13. – P. 35–42.
5. Charles K., Kline P. *Relational Costs and the Production of Social Capital: Evidence from Carpooling*. NBER WORKING PAPER SERIES. Working Paper 9041 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nber.org/papers/w9041>
6. Маркс К., Энгельс Ф. *Сочинения*. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1976. – Т. 23. – 846 с.
7. Миль Дж. С. *Основы политической экономии* / Пер. с англ. — М.: Изд. группа "Прогресс", 1993. – Т. 1. – 416 с.
8. Fisher I. *The Nature of Capital and Income*. – L., 1977. – 278 p.
9. Рикардо Д. *Начала политической экономии и налогового обложения* // *Антология экономической классики: В 2 т.* – М.: Эконов, 1993. – Т. 1. – 475 с.
10. Мальтус Т. *Опыт закона о народонаселении* // *Антология экономической классики: в 2 т.* – М.: Эконов, 1993. – 486 с. – Т. 2. – С. 3–134.

УДК 332.12 : 711.13

Т.Г. КРАВЦОВА

Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України

**ОЦІНКА ОСНОВНИХ ФАКТОРІВ ТРАНСФОРМАЦІЇ РОЗСЕЛЕННЯ В
КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ УДОСКОНАЛЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ**

Проблема оптимізації просторової організації суспільства нині постала надзвичайно гостро, що насамперед пов'язано з необхідністю впровадження нової концепції розвитку країни та посилення ролі місцевого самоврядування в соціально-економічному розвитку окремих поселень та їх систем. Оцінка основних чинників трансформаційних зрушень у розселенні дасть змогу не лише вдосконалити теоретико-методологічну базу регіональної економіки, але й виробити оптимальну стратегію розвитку та ефективні механізми управління